

La repressió franquista als Països Catalans

Conxita Mir i Curcó*
Universitat de Lleida

RESUM

En aquest article s'ofereix una panoràmica general sobre la repressió franquista als Països Catalans des de l'esclat de la Guerra Civil espanyola fins a la primera dècada de la instauració de la Dictadura, tot prenent en compte tant els efectes cruentos com la repressió econòmica, els empresonaments, la depuració professional o el control social i moral a què se sotmeté la població en general. Després d'unes breus consideracions sobre el caràcter de la violència i la dominació desplegades pels revoltats als territoris que anaven ocupant, s'inicia un recorregut que comença l'estiu del 1936 a l'illa de Mallorca, únic territori de parla catalana que restà a mans del colpistes, continua per les terres de Lleida, ocupades la primavera del 1938, i es clou amb l'ofensiva final, l'hivern del mateix any, sobre Catalunya i València. Es fa especial incidència en les repercussions de la Llei de responsabilitats polítiques del 1939 i en el significat que tingueren per a l'ocupant la pacificació i la reconstrucció dels territoris conquerits.

PARAULES CLAU: franquisme, repressió, violència política, guerra civil, postguerra, repressió econòmica

El ressò que ha assolit en els darrers anys el debat sobre la memòria de la Guerra Civil espanyola i de la dictadura franquista, així com el tracte atorgat a les víctimes de la confrontació i de la repressió, mostra, sobretot, la pervivència de dificultats a l'hora de conciliar memòries individuals i col·lectives.¹

No obstant això, la controvèrsia resultant, lluny de ser cap especificitat, ens remet a realitats esdevingudes en altres països que en algun moment de la crisi europea de la primera meitat del segle xx patiren els seus particulars règims dictatorials. Alemanya, Itàlia o Rússia en són bons exemples, així com els camins de la memòria seguits als països llatinoamericans sortits de les dictadures militars que s'imposaren durant la segona meitat d'aquest mateix segle. Arreu ha estat necessari delimitar la tènue línia que separa el coneixement històric i crític del passat de les diverses memòries que se'n conserven.

A Catalunya, per esmentar un exemple proper, la Fundació Pi i Sunyer convocà el mes de juny del 2007 diversos historiadors i juristes a la celebració d'una jornada sobre «Violència i justícia a Catalunya entre 1936 i 1975». L'objectiu era propiciar una reflexió sobre el significat de la diversitat dels tipus de violència, les formes de repressió i

els procediments judicials i administratius que es registraren per tot el territori català d'ençà de l'esclat de la Guerra Civil fins al final de la dictadura. Com a resultat, i sempre a la llum de la intensificació —a partir dels anys vuitanta— de la recerca històrica rigorosa sobre aquestes qüestions, es feren públiques unes breus conclusions, amb la idea d'incidir en un debat no exempt d'interpretacions esbiaixades i interessades que sovint obvien que a l'origen de totes les violències sempre hi ha la insurrecció militar de juliol de 1936.²

VIOLÈNCIA I DOMINACIÓ

La victòria de l'esquerra democràtica a les eleccions de febrer del 1936, esdevinguda en un moment àlgid d'ascens dels feixismes, ratificà l'opció de la societat civil per la república progressista contra la qual, uns mesos després, es produí l'alçament de part de l'exèrcit. Altrament, allí on el cop d'estat fou avortat, com succeí a la major part dels Països Catalans, esclatà paral·lelament un moviment revolucionari que, en un primer moment, les institucions republicanes no van poder controlar. Inicialment, les explosions espontànies de violència es potenciaren amb les accions repressives exercides per militants de grups i organitzacions polítiques, amb directrius que de cap manera no són imputables a les institucions republicanes.³ Aquestes, un cop refetes de l'ensurt, no només condem-

* Adreça de contacte: Conxita Mir i Curcó. Facultat de Lletres. Campus del Rectorat. Pl. Víctor Siurana, 1. 25003 Lleida, Catalunya, EU.
Tel. +34 973702147. Fax: +34 973702050. E-mail: cmir@historia.udl.cat

naren públicament els excessos, sinó que tractaren de posar-hi fi, alhora que facilitaren la fugida i l'exili de persones perseguides pels revolucionaris.

Per contra, la violència coetània colpista va ser concebuda com un instrument al servei de la destrucció de la democràcia parlamentària, pas previ a la imposició d'un nou ordre social. Per als revoltats contra la República, a imatge del que propugnava en aquells moments el feixisme europeu en expansió, la Guerra Civil s'interioritzà com un moviment de defensa de la civilització occidental enfront de la barbàrie soviètica, basat en la defensa de l'ordre, la religió i la pau social, posats presumptament en perill per uns republicans que genèricament van rebre l'apel·latiu de «rojos». El cos doctrinari dels revoltats enaltia la força i el recurs a la violència. Per això mateix fou l'exèrcit, amb un poder militar omnímode, qui assumí l'operació d'escarment social que s'emprengué, batejada per l'Església com a «Cruzada». Fou així com els alçats contra la legalitat republicana se sentiren dipositaris d'una missió històrica a complir que no requeria cap suport social legitimador.⁴

D'aquesta manera, a través del recurs continuat al *bando de guerra*, s'endegà la destrucció del poder legítim i dels quadres que el sustentaven, tot imposant l'imperi de la por i el temor a una població que es volia desmobilitzada i submissa.⁵ Des del punt de vista jurídic, un cop declarat l'estat de guerra i ratificada la primacia de la potestat militar, es deixava obert el camí cap a la proliferació de jurisdiccions especials, complement eficaç de la justícia sumaríssima d'urgència. És el coneixement de les actuacions de tribunals com els de Responsabilitats Polítiques, o les dutes a terme per les diverses comissions de depuració administratives que entraren en funcionament, juntament amb les desplegades des de l'Administració provincial en matèria de salvaguarda de l'ordre públic, allò que millor ens informa del que va significar la legalitat franquista que emparà una repressió que havia començat a exercir-se sistemàticament des del mateix juliol del 1936.⁶

ESTIU DEL 1936: EL TRIOMF DEL COP D'ESTAT A MALLORCA

El 18 de juliol de 1936, l'illa de Mallorca va ser l'únic territori de parla catalana que restà a mans dels colpistes. A pesar de la manca de culpables als quals atribuir una oposició bel·ligerant contra els revoltats, es comença a aplicar des dels primers dies un pla d'acció repressiva que responia plenament al que els insurrectes havien definit d'avanzada com d'extermini «quirúrgic» d'urgència. El títol del llibre que estudia la història de la Guerra Civil al poble de Porreres, *Desfilades de dia, afusellaments de nit*, reflecteix amb encert com s'escenificà a diari la violència quotidiana que s'instal·là a l'illa amb la victòria.⁷

Mallorca, amb Catalunya, el País Valencià i Menorca al cantó de la República, patí centenars d'afusellaments arbitraris, alhora que nombrosos processats veieren inter-

vingudes les seves propietats, mentre que molts altres acabaren reclosos a les presons i als camps de concentració dispersos per l'illa.

Josep Massot és qui millor ens apropa a aquesta realitat. Ens explica com el desembarcament del tinent coronel d'aviació Alberto Bayo en un intent de recuperar les illes per a la República —Mallorca, juntament amb Eivissa, Formentera i Cabrera, on inicialment també havia triomfat la revolta—, durant l'agost del 1936, va desencadenar una resposta repressiva sinistra i d'ampli abast. Una reacció que difícilment pot ser qualificada d'incontrolada des del moment que s'encaminà a cercar els dirigents dels partits d'esquerra i de les organitzacions obreres, juntament amb mestres, periodistes, professionals o maçons que no pogueren abandonar l'illa. D'altra banda, no deixaren d'implicar-s'hi elements civils, capitanejant escamots secrets integrats per elements dretans exaltats, majoritàriament falangistes, però no únicament, que eren els qui assenyalaven les persones a eliminar, fins i tot republicans inicialment alliberats a manca de càrrecs per atribuir-los.⁸

Segons testimonis presencials, dos dies després de la revolta militar foren empresonats al voltant de mil cinc-cents sospitosos, mentre que les morts atribuïbles a la repressió haguda entre l'estiu del 1936 i el primer trimestre del 1937, data de l'arribada dels italians amb el «conde Rossi» al capdavant, són de difícil quantificació, ja que moltes de les víctimes eren gent de fora o sense família. Georges Bernanos, a *Les grands cimetières sous la lune* (Paris, 1938), parlava, poc després dels fets, de tres mil morts. Amb posterioritat, aquesta xifra s'ha considerat excessiva, mentre que d'altres l'han valorat com a encara massa curta. Actualment el recompte oscil·la entre un mínim de mil executats, perfectament documentats, i un màxim de dos mil, dels quals només uns centenars foren morts després de passar per un consell de guerra.⁹

David Ginard no dubta a assenyalar que l'arxipèlag, amb tot just tres-cents mil habitants, esdevingué una de les zones més castigades dels Països Catalans i d'Espanya. Considera que fou aquí on els revoltats posaren de manifest, amb l'acció desplegada contra els sectors populars d'ideari democràtic i d'esquerres, la voluntat anihiladora de qualsevol possible brot de contestació social. Ni la por als milicians de l'expedició de Bayo que pretenien reconquerir el territori perdut, ni la situació estratègica o la composició social de l'illa, no expliquen l'acarnissament amb què s'actuà, el qual només pren significat des de la lògica del terror subjacent a les represàlies que, arreu on s'acomplí el cop d'estat, es posaven en pràctica d'immediat.

PRIMAVERA DEL 1938: LLEIDA I EL FRONT DEL SEGRE

Durant la primavera del 1938, amb el trencament del front d'Aragó, una part de les terres de Lleida cau a mans dels revoltats. Aquests ocuparen una franja de territori

que, de nord a sud, seguia el curs dels rius Noguera Pallaresa i Segre. Assentada a banda i banda dels rius, es consolidà durant nou mesos una línia de front només inestable als caps de pont de Seròs a la comarca del Segrià, Balaguer i la Baronia de Sant Oïsmo a la Noguera i Tremp al Pallars Jussà, totes elles zones estratègiques on es lliuraren durs combats, sense que l'exèrcit republicà aconseguís fer retrocedir els ocupants.

Al cap de pont de Balaguer, per exemple, la pretensió republicana de recuperar posicions com la del turó del Deu, popularment conegut com «el Merengue», ocasionà centenars de baixes. Avui l'indret constitueix un lloc de memòria, recuperat sota l'impuls dels excombatents de la quinta del 1941, particularment castigats en aquest front. Mobilitzats amb tot just divuit anys, alguns encara amb disset, el record d'aquests soldats ha estat rememorat any rere any per l'Associació d'Excombatents de la Quinta del Biberó, que ha pres el nom que la ministra de Sanitat, Frederica Montseny, donà als d'aquesta lleva, colpida per la imatge que oferien uns joves gairebé adolescents lliurats al combat amb tot just uns dies d'instrucció militar.¹⁰

A les nombroses pèrdues militars hagudes en el front del Segre, aviat s'hi sumaren els efectes de la repressió política. A diferència del que s'havia esdevingut a Mallorca, quan les tropes franquistes van arribar a les terres de Lleida molts dels compromesos políticament amb la República s'havien pogut posar a resguard, igual que fugiren molts dels elements compromesos amb la violència revolucionària de rereguarda. No obstant això, la fúria dels ocupants no va ser menor. Recaiugué sobre una població indefensa i esgotada, resident en unes comarques poc desenvolupades, encara més empobrides per la proximitat del front.

L'arribada de les tropes anà acompanyada d'una violència arbitrària i sistemàtica. Els tribunals militars es posaren en funcionament d'immediat. El falangista tarragoní José María Fontana testimonià amb claredat a les seves memòries què significà l'arribada de les tropes franquistes a Lleida. Assegurava que l'ocupació de Catalunya havia estat força sensata, a excepció del que denominava «los lunares de Lérida». Un eufemisme rememoriatiu dels costos humans d'aquesta ocupació que avui encara no poden ser determinats amb exactitud. Els diversos estudis existents, iniciats per historiadors com Josep Maria Solé, Joan Villarroya o Manel Gimeno i continuats per Mercè Barallat o Joan Sagués, assenyalen que a les terres de Lleida la repressió es mostrà indiscriminada, decidida, i conduïda per les autoritats militars en col·laboració amb falangistes i elements de la dreta local. Desenes de persones no combatents foren executades pel simple fet d'haver observat una simpatia en favor de la causa republicana.

Les accions extremament violentes contra algunes dones pallareses, que Manel Gimeno ha documentat, tenen molt en comú amb la sort viscuda per cinc infermeres, milicianes de l'expedició de Bayo a Mallorca, que, fetes presoneres, foren brutalment violades abans de ser afusellades. Una història més coneguda que els episodis viscuts

a la muntanya lleidatana, potser a causa de la polèmica que en el moment dels fets generà entre els mateixos partidaris del règim, en tractar alguns d'aquests d'exculpar els seus coreligionaris adduint la baixa consideració que els mereixien les dones republicanes.¹¹

En qualsevol cas, a Mallorca i a les terres de Lleida s'hi registrà un nombre notòriament important de morts extrajudicials. Així s'assenyala en el llibre coordinat per Santos Juliá, *Víctimas de la guerra civil* (Madrid, Temas de Hoy, 1999), la principal síntesi existent en aquest respecte. Tot i això, els totals provincials de víctimes atribuïbles a la repressió que apareixen en aquesta obra no deixen d'estar sotmesos a permanent revisió. En el cas de Lleida, per exemple, la historiadora Mercè Barallat ha elevat fins a 558 el total de 450 executats prèvia sentència militar que aporta Josep Maria Solé i Sabater. I l'autora encara documenta 148 afusellaments de republicans que no passaren per consell de guerra, així com 169 defuncions de presos polítics, tot aproximant uns centenars de baixes sense documentar, presumiblement degudes a accions incontrolades dutes a terme en els primers moments de l'ocupació, quan el front que dividia la ciutat deixà el cementiri a la banda republicana.¹²

Si es produeixen aquestes oscil·lacions en d'altres indrets, com mostren diversos estudis locals que presenten xifres detallades, el total establert per a Catalunya de 3.385 víctimes degudes a la repressió franquista —el «cànon numèric», que n'ha dit Francesc Vilanova, fixat ja fa més de vint anys— s'ha de revisar necessàriament a l'alça.

HIVERN DEL 1938: L'INICI DE L'OFENSIVA FINAL SOBRE CATALUNYA I VALÈNCIA

A finals del 1938, amb el trencament de les línies del front establertes la primavera d'aquest mateix any a Lleida i a Castelló, començà l'ocupació de Catalunya i València. A primers de febrer del 1939, les tropes de Franco ja havien arribat a la frontera francesa. La caiguda de València no es produiria fins el mes de març. Fou durant les darreres setmanes que precediren la desfeta final que al port d'Alacant es concentraren per a ser evacuats al voltant de quinze mil refugiats. Molts d'ells eren republicans significats, atrapats en espera d'uns vaixells que mai no aconseguirien ancorar, que afegiren la seva sort a la de la multitud allí capturada arran del tancament dels ports.

En el tram final de la guerra, es tornaren a registrar fets d'una arbitrietat extrema, en especial en comarques meridionals tarragonines i lleidatanes com la Conca de Barberà, la Terra Alta o les Garrigues, terres pobres —com remarca en el seu darrer treball Josep Termes, *Misèria contra pobresa. Els fets de la Fatarella de gener de 1937* (Catarroja, Afers, 2005)— en les quals l'esclat de la Guerra Civil desfermà la confrontació social que feia anys que es covava. Tanmateix els tribunals militars, ubicats ja fos en municipis cap de comarca o en algunes petites localitats properes al front, començaren a funcionar aviat. Després,

foren les auditories de guerra, situades a les respectives capitals provincials, on els encartats, molts dels quals procedents dels pobles, foren sentenciats i, quan fou el cas, executats.

A Barcelona, el cel ras del Camp de la Bota, al Poble nou, zona avui transformada per les obres del Fòrum de les Cultures 2004, veié executar més de 1.600 persones. A la resta de Catalunya, habitualment s'afusellava contra la tàpia dels cementiris, de tal manera que són aquests els indrets on es troben les fosses comunes més grans, obertes per acollir les desenes de republicans executats. A les fosses dels cementiris de Tarragona i Lleida s'hi enterraren a cadascuna entorn de cinc-cents persones. Des de mitjan anys quaranta —almenys així succeí a Lleida—, unes quantes famílies van ser autoritzades a posar creus, quasi sempre de fusta, on només podia constar el nom i la data de la mort de la persona que es volia recordar. Amb el pas del temps, aquestes primeres mostres de dol s'han anat renovant i, darrerament, incrementant. Les famílies d'aquests executats, quan han tingut descendència, no han deixat d'acudir a visitar els seus. Moltes, però, continuen esperant la dignificació oficial d'aquest indret de memòria. Ni més ni menys com la que es va fer, encetats els anys vuitanta, al Fossar de la Pedrera, al cementiri de Montjuïc —una antiga pedrera on foren enterrats clandestinament la majoria dels republicans afusellats a Barcelona—, coincidint amb el trasllat a aquell lloc, el 15 d'octubre de 1985, de les despulles del president Lluís Companys, executat a la fortalesa de Montjuïc el 1940.

A València, segons Vicent Gavarda, foren prop de cinc mil les persones executades, amb la qual cosa el total atribuïble a la repressió franquista dels Països Catalans se situa entre les deu mil i les onze mil víctimes, que en percentatges vol dir que la violència més cruenta afectà un 2,34 per mil de la població.¹³

Amb el mar com a barrera infranquejable, el final de la guerra resultà especialment dramàtic al País Valencià. Els milers de persones allí capturades acabaren empresonades o recloses en alguns dels tretze camps de concentració que, com a mínim, foren habilitats. De tal manera que és aquesta concentració multitudinària allò que millor permet comprendre les peculiaritats que la repressió registrà en aquesta zona del país. Molts cementiris de pobles petits foren utilitzats per a donar curs a les execucions sumàries, dictades amb urgència i lligades, com bé diu Vicent Gavarda, a la pràctica de «sacas ejemplares» de presos dels camps, per a ser identificats en «ruedas de reconocimiento» a les poblacions d'origen, on eren públicament afusellats. Igual que succeí a Catalunya, als inicis dels anys vuitanta foren dignificats alguns fossars com el del cementiri de Paterna, on van tenir lloc més de dues mil execucions. No ha estat així, però, al cementiri de València, on una de les fosses comunes, en la qual reposen represaliats del franquisme, ha romàs fins fa molt poc temps en l'anonimat, aparellat a un notable estat d'abandó de l'indret que, d'altra banda, en aquests moments es troba en perill de desaparició en virtut de les obres de reordenació de la

zona que l'Ajuntament preveu emprendre. En qualsevol cas, fou aquesta iniciativa municipal la que, la primavera del 2006, convertí aquest indret en símbol mobilitzador de les actuacions en pro de la recuperació de la memòria i del dret al record que s'han dut a terme de llavors ençà a la comunitat valenciana.¹⁴

A Catalunya, la meitat de les execucions portades a terme pels franquistes van tenir lloc durant l'any 1939. Fins a mil persones foren mortes entre els mesos de maig i juliol, amb una mitjana de deu executats per dia. Una xifra alta, però lluny de la donada en el seu moment pel comte Ciano, ministre d'Afers Estrangers de Mussolini, quan assegurava que el mes de juliol a Barcelona hi havia cent cinquanta execucions diàries.¹⁵ Unes dades que sovint fan oblidar que va ser el camp català el que patí els estralls repressius més colpadors. Al País Valencià, la repressió es concentrà sobretot en comarques septentrionals, com el Camp de Túria, el Baix Maestrat, la Safor, la Vall d'Albaida, la Ribera Alta o la Ribera Baixa, àrees amb presència de la CNT i, per tant, escenaris d'experiències col·lectivistes. D'altra banda, la fase repressiva més dura, la que s'estén entre el final de la guerra i el bienni 1942-1943, s'allargà a València fins entrats els anys cinquanta, coincidint amb l'ordre que va donar el PCE, el 1951, de posar fi a la lluita guerrillera, intensa en aquesta zona.

La sòlida Agrupación Guerrillera de Levante (AGLA), que es desplegava per la zona muntanyosa que abraça les províncies de Terol, Conca, València i Castelló, mantenia el 1947, com explicà ja fa uns anys Fernanda Romeu, més de dos mil homes i dones en acció, sense comptar els enllaços del pla i sense que resulti fàcil posar una data final a l'activitat guerrillera. Tot i això, les investigacions fetes es reafirmen a denominar el període 1947-1949, en paraules de l'historiador Francisco Moreno, «el trienni del terror». Les recents biografies sobre el dirigent comunista Heriberto Quiñones o sobre els maquis catalans, Marcel·lí Masana, «un mite de la guerrilla anarquista» o la història de l'anarcosindicalista Ramon Vila, *Caracremada*, prototip del guerriller urbà, considerat «el darrer maqui català», així semblen corroborar-ho.¹⁶

GUERRA, POSTGUERRA I VÍCTIMES

L'historiador Josep Benet considerà, en el que va ser una de les primeres aproximacions als costos humans de la Guerra Civil i el franquisme, que, entre soldats morts, persones afusellades per ambdós bàndols i exiliats, la població catalana havia perdut al voltant de 125.000 persones, una xifra que avui resulta molt prudent.

Aquest concepte ampli de víctima, tot i la seva extensió —ja que inclou tant les degudes a la guerra i les dues repressions com les resultants de les penalitats de postguerra o les causades per l'exili—, resulta força operatiu en permetre un desglossament que ajuda a la comprensió del que suposà la desfeta. Sobre una població que, segons el cens del 1930, era de 2.791.292 habitants, hi incidí una

sagnia que provocà un total aproximat de 45.000 joves morts als fronts i als hospitals, unes 5.000 víctimes degudes als bombardeigs, 8.500 resultants de les repressions de rereguarda, prop de 4.000 morts a mans de la repressió franquista de guerra i postguerra, sense oblidar uns 2.000 catalans traspasats a les presons i als camps de concentració espanyols i nazis, així com les defuncions degudes a explosió o accident a causa del material bèl·lic abandonat —amb una incidència xifrada en un u per mil de la població del Principat— o les atribuïbles a les malalties i la fam i, també, a la pèrdua social que significà l'exili permanent de catalans, que actualment es xifra entre les 50.000 i les 70.000 persones.

Possiblement es podrà fer un millor ajustament quan s'incorporin les dades recollides, des del gener del 2003, per la Generalitat de Catalunya a partir del projecte «Fosses comunes i persones desaparegudes durant la guerra civil i el franquisme», encara en curs d'elaboració. En aquests moments es porten registrades entorn de 150 fosses, cosa que permet calcular un total aproximat de 9.000 persones enterrades sense identificar, la majoria de les quals soldats morts als fronts de guerra. De la mateixa manera que es podran afinar millor les dades amb la conclusió del treball reprès sobre el cost humà de la Guerra Civil a Catalunya que Josep Benet inicià des del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC), entitat creada el 1984 i de la qual fou el primer director.¹⁷

Pel que fa al País Valencià, les aproximacions globals resulten més difícils. A Alacant s'ha estimat que entre el novembre del 1936 i el desembre del 1938 hi va haver 460 morts i 648 ferits a causa de les bombes. A València, durant el mateix període, es considera que van caure sota les bombes 825 persones, alhora que hi hagué prop de 3.000 ferits en els bombardeigs efectuats als ports de Gandia, Borriana, Sagunt i Dénia, motivats —com remarca Ismael Saz, a la *Història del País Valencià, corresponent a l'Època Contemporània* (Barcelona, Edicions 62, 1990)— tant per raons militars com econòmiques i psicològiques. Pel que fa a l'exili, es calcula que el no-retorn afectà unes 10.000 persones. A la fi, el volum de pèrdues als Països Catalans va ser irreparable, tal com succeí a tot Espanya, que, segons el cens del 1939, tenia una població de 23.677.095 persones, de les quals entre 500.000 i 600.000 van morir a causa de la guerra i les seves conseqüències.

L'instrument repressiu per excel·lència, però, va ser la justícia sumaríssima d'urgència. Els republicans passats per consell de guerra, acusats paradoxalment, com tantes vegades s'ha assenyalat, de rebel·lió militar, foren multitud. L'any 2003, per iniciativa del president de l'actual Tribunal Militar Territorial Tercer, amb jurisdicció sobre Catalunya, Aragó, les Illes Balears i Navarra, es creà una ponència, integrada per representants del Ministeri de Defensa i de la Generalitat de Catalunya, amb l'objectiu d'iniciar la catalogació de les causes que van ser incoades a Catalunya entre el 1939 i el 1988, avui custodiades per aquest tribunal, amb seu al Govern Militar de Barcelona. Es partí de les fitxes nominals preexistents i es creà una

primera base de dades de localització, amb uns 110.000 sumaris oberts i amb una xifra d'afectats, ja que molts sumaris eren col·lectius, que arriba als 146.000 processats. Aquests són els recomptes actualment coneguts, els quals permeten constatar, igualment, que més de la meitat dels processos corresponen a les primeres dècades de la dictadura. Al País Valencià, es calcula que foren aproximadament 8.000 els consells de guerra incoats en la immediata postguerra, molts dels quals, com era habitual, col·lectius i, per tant, amb el corresponent augment del nombre de processats. Altres dades parcials ens informen, per exemple, que a Tarragona van passar per consell de guerra més de 5.000 persones, la qual cosa afectà, partint del cens de l'any 1936, el 15,2 per mil de la població.¹⁸

Si un cop acabada la guerra les penes de mort dictades foren exorbitants —els 100.000 afusellaments produïts a tot Espanya mentre durà la guerra s'incrementaren en 50.000—, el total de condemnes amb penes de presó va arribar a 300.000 durant el bienni 1939-1940, mentre que foren entre 370.000 i 500.000 els qui passaren per algun dels camps de concentració creats a partir de les disposicions dictades la primavera del 1937 des del Cuartel General del Generalísimo.

A Catalunya, fins al 1942, sembla que van funcionar setze camps, repartits en ciutats com Barcelona, Reus, Figueres, Lleida o Cervera. Així ho documenta el jove historiador Aram Monfort en un treball recent sobre el camp de concentració d'Horta i les presons que funcionaven a Barcelona, com eren la Model, al carrer de Numància, que Pelai Pagès va estudiar fa un quant temps de manera exhaustiva; el convent de Sant Elies, al barri de Sant Gervasi; el Cànem, una fàbrica de filatures que els propietaris de *La Vanguardia Española*, els Godó, tenien al Poblenou, i el Palau de les Missions, una obra de l'arquitecte Antoni Darder del 1929 alçada al recinte firal de Montjuïc. Mentre que les dones eren tancades a la presó coneguda com «la casa dels Duran», nom dels propietaris —i, fins a la Guerra Civil, Asil del Bon Consell—, al barri de les Corts, on als anys setanta s'alçà El Corte Inglés de la Diagonal. A banda de la presó militar del castell de Montjuïc i dels diversos centres de detenció, com el soterrani de la banca Tusquets, a la plaça d'Urquinaona xamfrà amb la Via Laietana, o la Jefatura de Policia, a l'actual plaça de Francesc Macià.

En definitiva, un sistema concentracionari i penitenciari que, estès per tot Catalunya, es caracteritzà per l'amuntegament de presos, reclosos en pèssimes condicions, avui rememorades per molts del qui hi van passar, com ha estat el cas del relat que fa el senador socialista tarragoní Josep Subirats Piñana sobre el seu pas per la presó Pilat de la seva ciutat, o el de la reclusió de les militants de les Joventuts Socialistes que refereix Maria Salvo a través de l'historiador Ricard Vinyes. Els balanços provincials que s'enviaven cada mes al Servicio Nacional de Prisiones, antecedent de la posterior Dirección General, permeten calcular els totals de retinguts a Catalunya a primers de gener de 1940 en 27.309 persones. Només a la capital hi havia 14.509 presos, dels quals 1.184 eren dones.¹⁹

Els inconvenients que causà al règim la mateixa concentració de reclusos féu que aviat s'arbitressin mesures per procedir a la descongestió, procés que no desaprofita l'oportunitat de treure partit de la mà d'obra reunida en presons i camps. El sistema de redempció de penes pel treball, impulsat pel jesuïta José Agustín Pérez del Pulgar i el Servicio de Colonias Penitenciarias Militarizadas o de tallers penitenciaris que se'n derivà, vingué a sumar-se a la munió de batallons de treballadors, integrats per soldats de l'exèrcit republicà prèviament classificats, tots integrats en un sistema de treball forçat que hom no ha dubtat a denominar, un cop coneguts els seus resultats, «treball esclau», l'existència del qual fou durant anys escamotejada.²⁰

D'altra banda, la majoria dels empresonats van patir dures experiències d'allunyament de família i amics, que tot just es van començar a pal·liar amb l'aplicació, a partir del 1940, de la llibertat condicional i la generalització, a partir del 1945, de les mesures de gràcia que el Govern dictà amb una certa regularitat. Com a contrapès, les mesures d'allunyament continuaren, mentre que la creació el 1943 del Servicio de Libertad Vigilada els obligava a presentar-se periòdicament a les autoritats. Tot plegat, un sistema coercitiu inexpugnable, practicat mitjançant els més diversos instruments d'investigació, depuració i càstig.

RESPONSABILITATS POLÍTIQUES I REPRESSIÓ ECONÒMICA

Amb Franco investit de plena potestat legislativa i amb un Codi Penal en suspens fins a l'aprovació del reformat el 1944, s'anà construint un nou marc jurídic en el qual proliferaren jurisdiccions especials de diversa índole, encaminades a complementar els poders excepcionals dels tribunals militars, mantinguts fins a la creació del Tribunal de Orden Público (TOP) el 1963. Per la seva rellevància destaquen la Llei de responsabilitats polítiques del 9 de febrer de 1939, la de repressió de la maçoneria i el comunisme de l'1 de març de 1940 i la de seguretat de l'Estat del 29 de març de 1941.

La repressió econòmica, impartida a través de la Llei de responsabilitats polítiques, fou ideada com un instrument liquidador de culpes a costa dels patrimonis familiars dels sancionats, que començà a practicar-se regularment durant el mateix curs de la guerra. Amb les sancions es pretenia, igualment, recaptar els diners necessaris per a emprendre la reconstrucció del país, la destrucció del qual s'atribuïa a les actuacions dels derrotats. A Catalunya, com a tota l'Espanya en poder de Franco, l'espoli dels vençuts començà la primavera del 1938, al mateix temps que s'iniciava l'ocupació. A banda de les actuacions irregulars, a les zones ocupades de Mallorca o Lleida començaren a funcionar les «comisiones provinciales de bienes incautados», amb l'objectiu d'intervenir el patrimoni de partits, associacions i persones desafectes, especialment si aques-

tes havien mort o fugit, situació força freqüent. En efecte, a la llum de la documentació coneguda sabem que tot just un 25 % dels encausats van ser localitzats en el moment de ser jutjats pels tribunals especials regionals creats per la nova llei, els quals assumiren les funcions d'aquestes primeres comissions. Sobre un cens de 2.791.292 habitants, s'ha calculat que més de 25.000 persones van passar pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques de Catalunya, els efectes veritables del qual resten encara lluny de ser ben coneguts.

Si prenem en compte dades globals per a tot l'Estat, el 1944 hi havia més de 300.000 expedients oberts, molts dels quals col·lectius, tal com passava amb els consells de guerra. Entre el 1939 i el 1941, se'n resolgueren uns 125.000, dels quals 10.000 corresponien, aproximadament, a la província de Barcelona. A Lleida es van obrir prop de 4.000 sumaris. Tot plegat, hi hagué una incidència sobre la població que arribava a l'1 %, amb l'agreujant dels efectes multiplicadors d'unes sancions que a la pràctica van recaure sobre els familiars dels encausats.²¹

Una anàlisi jurídica d'aquesta llei permet assenyalar, entre moltes altres qüestions, la conculcació del principi de legalitat, en fer-se extensiva la seva retroactivitat fins al 1934, a banda d'estendre's la responsabilitat a persones mortes, a menors d'edat o a persones desaparegudes i absents i, per tant, privades de possibilitat de defensa, sense oblidar que les famílies dels processats heretaven la culpa i, amb aquesta, la pena econòmica. D'altra part, les penes accessòries, com la inhabilitació o la pèrdua de la nacionalitat amb caràcter imprescriptible, obviaven fins i tot la pròpia legalitat franquista.

Els components d'aquests tribunals especials, designats pel Govern, sortien de l'exèrcit, de la magistratura, prèviament depurada, i de Falange Española Tradicionalista y de las JONS. Entre els disset supòsits (article 4) d'encausament, hi figurava en lloc destacat el fet d'haver estat condemnat per la jurisdicció militar, la qual cosa significava una ulterior condemna per un mateix delictes. Com a llei sancionadora i penal que era, si no es dictaminava absolució o sobreseïment, la imposició d'una multa era preceptiva. Aquesta podia anar des de cent pessetes fins a la pèrdua total de béns, mentre que les mesures de restricció de les activitats professionals i la limitació de la llibertat de residència podien comportar la inhabilitació, l'estranyament, la relegació, el desterrament o, com ja hem assenyalat, la privació de la nacionalitat.

Segons Manuel Álvaro Dueñas, l'Estat calculava obtenir, com a resultat d'aquesta legislació, el 5 % de la riquesa de cada província. A la pràctica, però, va resultar impossible executar les sancions imposades, de tal manera que el setembre del 1941 el 85 % dels expedients oberts estaven sense tramitar o pendents de resolució. Aquesta falta d'efectivitat féu inajornable la necessitat de reformar la llei, cosa que es dugué a terme el 1942, fins a arribar a la seva derogació el 1945, tot i que es mantingué una Comissió Liquidadora de Responsabilitats Polítiques fins als anys seixanta.

En la pobresa de la majoria dels expedientats rau una de les principals explicacions de l'escassa eficàcia d'una legislació que es recolza en gran manera en la funció exemplificant implícita en tots els mecanismes repressius. Aquest va ser un esglaió més en la ficció en què va convertir-se la justícia franquista, instrument encaminat a la pràctica a cercar culpables sobre els quals executar l'escarment col·lectiu pretès.

Així i tot, la llei permeté la intervenció d'alguns patrimonis importants, que és el que més ha transcendit des del punt de vista historiogràfic. Com bé ha analitzat Francesc Vilanova, foren investigats membres destacats de la burgesia catalana, acusats de ser poc entusiastes amb el nou règim. Ni tan sols se salvaren alguns dels qui van treballar per la causa franquista, com és el cas dels polítics Lluís Duran i Ventosa o Felip Rodés, exministre de la Corona, denunciats per la seva presumpta adscripció a fidelitats catalanistes. També patí expedient el periodista, director i editorialista de *La Vanguardia* en els anys de la Segona República, Agustí Calvet *Gaziel*, proper als cercles del ministre franquista Eduard Aunós, juntament amb el seu patró Carles Godó. Foren encausats industrials de la Lliga Regionalista com la família Bertrand Serra o els germans Vilardell Permanyer, i sotmesos a investigació, per haver expressat massa tard la seva adhesió al règim, dirigents regionalistes de la talla de Raimon d'Abadal i Calde-ro, Ramon d'Abadal i de Vinyals, Joaquim Balcells o Jesús Cambó Torras, nebot del mateix líder Francesc Cambó.

Com no podia ser d'una altra manera, van passar per aquest tribunal especial de responsabilitats polítiques tots els polítics que havien estat relacionats amb el Govern de la Generalitat. Els tres fills del president Francesc Macià foren inculcats, «por ser hijos de quien eran», a desgrat que el seu pare havia mort per Nadal del 1933, un any abans del límit de retroactivitat fixat per la mateixa llei. S'obrí expedient als germans del president Lluís Companys, tot i que el més petit del quatre germans, Camil Companys, fou sentenciat cinc mesos després de la seva tràgica mort a Montpeller, on se suïcidà el 20 de setembre de 1940, poc després que el seu germà fos lliurat per la Gestapo a la policia franquista.

Van tenir expedient obert prohoms republicans com l'advocat d'Acció Catalana Eduard Ragasol, propietari de Caldes de Montbui, Joan Lluhi i Vallescà, els lleidatans Josep Maria Espanya i Sirat, conseller de la Generalitat, i Humbert Torres, alcalde de Lleida. També les famílies Hurtado i Pi i Sunyer o els germans Rubió i Tudurí. El prohoms Pere Coromines va veure com la seva casa de Sant Pol de Mar acabà convertida en seu de Falange, mentre que a la família Rahola, de Girona, li fou confiscat el diari de la seva propietat. També foren expedientats els alcaldes de Barcelona Carles Pi i Sunyer i Jaume Aiguader i Miró, així com els republicans electes de la immensa majoria dels consistoris de ciutats i pobles de Catalunya i els dirigents obrers i sindicalistes d'arreu del país, els quals, si romangueren al país, foren abans objecte dels corresponents consells de guerra.

Tampoc no restaren al marge de l'acció d'aquesta jurisdicció alguns representants del món intel·lectual, artístic o professional. Pintors com Joaquim Balcells i Joaquim Mir, o professionals com el metge catalanista tarragoní Rafael Battestini, que va ser expedientat, com ha explicat Joan Maria Thomas, després de ser afusellat. Resulten especialment interessants, per les sentències dictades, els casos de l'arquitecte Josep Lluís Sert, o el del músic Pau Casals, a qui se sancionà, el 1940, amb una multa d'un milió de pessetes.

LA INSTITUCIONALITZACIÓ DE LA DEPURACIÓ PROFESSIONAL

El 10 de febrer de 1939 entrà en vigor la Llei de depuració de funcionaris públics, la qual tingué conseqüències irreversibles sobre amplis sectors del món professional. Els funcionaris van restar sotmesos als efectes d'una llei promulgada per a garantir la fidelitat i la submissió dels treballadors de l'Administració pública. Dels mestres als magistrats, passant pels sectors més baixos de l'escalafó, com fou el cas dels carters, estudiat exhaustivament per Juan Carlos Bordes Muñoz en la seva tesi doctoral —presentada a la UNED l'any 2003—, o el dels treballadors de les presons, tots ells obligats a demostrar la seva innocència. La humiliació que suposava el fet d'haver de fer pública renúncia a ideals i comportament passats es traduí en plecs de descàrrec que l'historiador Francisco Morente ha valorat, en alguna ocasió, d'«extraordinariamente hábiles». A voltes, defensar-se d'una acusació d'«izquierdismo» amb «una larga y erudita retahíla de citas de ¡Franco! y ¡José Antonio!» mereixé, com assenyala l'esmentat autor en el cas d'un alumne de la Normal de València, que la mateixa comissió depuradora lloés l'enginyer demostrat pel depurat en la seva defensa.

Foren els mestres, sobretot aquells que se suposaren impregnats d'ideals liberals i democràtics com els impartits a l'Escola Normal de la Generalitat, els qui patiren una especial persecució. Seguint els treballs de Francisco Morente o de Salomó Marquès, dedicats a estudiar el prestigi col·lectiu dels ensenyants acollits a Mèxic i a Veneçuela, sabem que un de cada sis mestres catalans va ser separat definitivament del cos docent, mentre que d'altres foren traslladats o suspesos temporalment de sou i feina. Un còmput que s'eixampla encara més quan es considera que cinquanta instituts d'ensenyament secundari van ser suspesos en benefici d'unes congregacions religioses que recuperaren el monopoli del batxillerat. Foren més de quatre-cents els ensenyants que passaren la frontera, víctimes d'una desfeta que, des del punt de vista educatiu i cultural, tindria efectes contundents, com bé ha posat de manifest Jaume Claret en referir-se al món universitari, un col·lectiu situat al vèrtex d'una àmplia piràmide de treballadors, víctimes de l'exclusió a què el nou règim els sotmeté.

A Catalunya foren depurats un mínim de 135 professors universitaris, avui recordats en el memorial —on

apareixen relacionats els 122 noms que en el moment d'erigir-se es coneixien— que s'instal·là el 2001 al claustre del campus de la Ciutadella de la Universitat Pompeu Fabra, institució batejada amb el nom de qui fou president del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona, creada el 1933 pel Govern de la República, també depurat i expedientat per diverses vies un cop acabada la guerra. Juntament amb ell, apareixen el catedràtic de Prehistòria Pere Bosch i Gimpera, rector de la Universitat de Barcelona (1933) i conseller de Justícia (1937-1939), que s'exilià a Oxford i Columbia fins a instal·lar-se a Mèxic, des d'on declinà totes les invitacions que se li feren per tornar a Espanya. El mateix camí seguí el catedràtic de Filosofia Joaquim Xirau i Palau —exiliat amb el seu germà Josep, catedràtic de Dret Penal, que morí a Mèxic d'un accident el 1946. Altres homes de ciència i saber afectats foren els metges August Pi i Sunyer i Jesús M. Bellido, integrants d'un col·lectiu de setanta-un professors de medicina depurats. En els testimonis que molts d'ells ens han deixat bateguen ben vius els records d'una realitat repressiva que escapçà i féu emmudir totes les veus que haurien pogut qüestionar una universitat «...redimida del marxismo e incorporada a la España nacional.»²²

PENES I DELICTES

«Fusilados sin culpa en Mallorca: los inocentes de la guerra civil». Aquest és el títol de l'article que Xavier Lacosta dedica a la repressió franquista a l'illa.²³ En qualsevol cas, ja a l'estiu del 1938, la repressió desencadenada a Mallorca posà de manifest l'escassa relació que sempre existiria entre culpes i sancions. Des d'un bon començament, l'acció de la justícia franquista s'acompanyà de la confecció per part d'elements civils addictes de les llistes de gent a passar per les armes. Aquesta forma de col·laboració és una realitat que es féu manifesta sobretot al món rural, que és on els efectes de les violències repressives resultaren més extrems. Així ens ho mostren els sumaris i els expedients de tota índole, a través dels quals és possible penetrar en els ressorts en què es recolzà la institucionalització d'un nou ordre en el qual l'eficàcia de la violència desplegada apareix indistriablement lligada al restabliment d'antigues xarxes clientelars i caciquistes de dominació i lleialtat política que la brevetat de la democràcia republicana no havia tingut temps de neutralitzar.

El recurs a la denúncia, enaltida des de dalt, fou una forma d'alineació activa en la repressió, ja fos de manera voluntària o requerida. Bé ho mostra, per exemple, el requeriment irrenunciable, a l'hora de tramitar un sumari, dels informes dels alcaldes, capellans, Guàrdia Civil i caps de Falange de qualsevol localitat o barri. Igual que succeí en el cas dels diversos expedients que s'incoaren per responsabilitats polítiques o per depuració professional. És a través dels informes preceptius que resta palès fins a quin punt en la pràctica repressiva la pena precedia el delicte. Els atestats aixecats, els testimonis mobilitzats i les decla-

racions formulades es pactaven d'avançada i es dictaven a la corresponent autoritat judicial de torn, sense discrepàncies perceptibles sobre el paper de les autoritats o institucions cridades a manifestar-se sobre un acusat. Fet i fet, es jugà amb la por, que ho envaï tot, i també amb l'autovigilància dels qui s'integraven, o pretenien ingressar-hi, en el nou bloc de poder, tal com va succeir en altres dictadures europees amb similars pràctiques repressives i de control social.

Els sumaris més nombrosos són els oberts als integrants de les classes populars sense recursos personals ni materials, ni tampoc amics influents a qui acudir. Aquests són també els que millor reflecteixen la realitat de la legalitat franquista, en la qual imperà l'absència de normes generals, l'arbitrarietat i la impunitat. Sense que això signifiqui que els processos a personatges de primera fila gaudissin de garanties, començant pel consell de guerra celebrat contra el president Lluís Companys.²⁴ Igualment ho mostren les causes obertes, per exemple, a homes com Carles Rahola, estudiada per Josep Benet, al dirigent cenetista Joan Peiró, analitzada per Albert Balcells, o als membres de la Guàrdia Civil de Barcelona, que ha estudiat Manel Risques, totes prou explícites a l'hora de corroborar que les actuacions judicials s'emparaven en l'aleatorietat i en l'absència de presumpció d'innocència. Altrament, l'observació de la realitat que s'anava imposant ens porta a prendre en consideració les repercussions que van tenir, en una societat posada sota sospita, altres mecanismes de repressió i control menys evidents, però no per això menys importants a l'hora d'establir fins a quin punt i de quina manera es reconstruí durant la dictadura un país sortit d'una guerra destructiva.

PACIFICACIÓ I RECONSTRUCCIÓ

La ciutat de Lleida va ser la primera capital catalana que va conèixer què significava per a l'ocupant prendre possessió d'un territori conquerit. Les tropes del general Yagüe van entrar-hi el 3 d'abril de 1938. La pacificació s'encetà amb un primer acte oficial, com va ser la derogació, dos dies després, pel Govern de Burgos de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya. El ban del primer governador civil, Lluís G. Ventalló i Vergés, fet públic deu dies després de l'ocupació, s'adreçava als lleidatans parlant del «yugo separatista» i del «separatismo criminal», acabant amb un «¡Viva Lérida española!», entre un «¡Arriba España!» i un «¡Viva el Generalísimo Franco!». Enmig d'una greu crisi moral i econòmica, començava la repressió d'una llengua i una cultura les conseqüències de la qual Josep Benet va analitzar en un llibre de títol explícit com ho és *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995). Al mateix temps, les comarques de Lleida i Tarragona, gairebé un any abans d'acabar-se la guerra, van començar a experimentar igualment els efectes d'un aparell jurídic i administratiu al servei del nou règim, sota el qual restaria

sotmesa tot Catalunya d'ençà de l'inici de l'ofensiva final, la vigília de la nit de Nadal del mateix any 1938. Durant la llarga postguerra, que començaria a primers de febrer del 1939, a les víctimes de la repressió més cruenta s'hi afegirien les conseqüències del control a què fou sotmesa la vida quotidiana en general, sense oblidar les seqüeles de l'anomenada repressió del menyspreu, tan difícil de penetrar.

Un petit territori, fidel fins al final a la República, com fou l'illa de Menorca, ens ofereix una imatge prou al·lucinant en aquest respecte. S'hi van produir un total de cent cinquanta morts, la majoria com a conseqüència de les execucions efectuades el mateix 1939. Però diversos estudis fets als darrers temps han posat de manifest com aquesta xifra acaba doblant-se quan es prenen en consideració les morts atribuïbles a les penúries patides pels més necessitats en el transcurs de la recuperació de postguerra.²⁵

La reconstrucció de la vida diària va estar plena arreu de corrupteles i extorsions, ben parapetades en el mateix sistema coercitiu que les emparava, mentre que es compten per desenes els expedients tramitats per les noves autoritats governatives o pels tribunals ordinaris de justícia, que il·lustren l'estat de desprotecció en què durant anys romangueren amplis sectors marginals de les classes populars.²⁶

L'augment dels delictes contra la propietat, fins a superar el percentatge del cinquanta per cent de les causes incoades per aquests tribunals civils, xifra considerada habitual en temps normals, mostra alguns dels extrems pels quals transcorregueren les dificultats de la subsistència. No foren pocs els qui es veieren abocats a petits robatoris d'articles de primera necessitat com ara menjar, roba, bicicletes, electricitat o estris de treball de la més diversa índole. Petites incursions en la delinqüència de baixa intensitat, adobada d'infraccions relacionades amb el racionament, els *cupos* o les taxes que regulaven la distribució dels escassos productes de primera necessitat. Foren els tribunals ordinaris o els governadors civils els encarregats de resoldre moltes d'aquestes actuacions lligades a la mateixa excepcionalitat dels temps en què es produïren. Tal com succeí, per exemple, amb els casos de suïcidis, atribuïts en els atestats de la Guàrdia Civil a «temor a condena», amb les denúncies que s'atreveixen a fer esment d'avals comprats, o amb les evasions i trencaments de condemna de presos-treballadors, indicatives d'algunes de les esclatxes que el règim no pogué controlar del tot.

Explorant l'actuació d'aquestes autoritats judicials i governatives també se'ns fan evidents casos de favors sexuals arrencats sota coacció a dones i joves que lluien un passat republicà. Una violència que anà més enllà de la humiliant i exemplificant ingestió d'oli de ricí o de la rasure dels cabells —pràctiques que igualment s'infligiren a molts homes— o de les conseqüències del control de la moralitat social, exercit amb el decidit concurs de l'Església. Les actituds davant comportaments delictius, regulats

a partir del 1944 pel Codi Penal, com l'avortament, l'abandó de la família o l'infanticidi, així com d'altres amb clares connotacions sexuals com els abusos deshonestos, l'estupre o la violació, resulten clarificadors a l'hora de veure com les dones, en qüestions relacionades amb la moral, esdevingueren les principals víctimes a castigar. Mentre que la mateixa doble moral que imperava permetia la convivència de la prostitució il·legal —tan íntimament lligada a les penalitats i misèries de tantes dones que quedaren soles i sense recursos en la dura postguerra— amb la legal i reglamentada, almenys fins a l'any 1956.

El règim creà organismes com el Patronato de Protección de la Mujer per tal de protegir dones i joves soles, malauradament ben nombroses a causa de la guerra, però la seva eficàcia queda en entredit davant l'arribada als tribunals de joves domèstiques acusades de prostitució, vida lleugera o pràctiques immorals, mentre que en realitat havien patit agressions i abusos sexuals. Delictes massa sovint confosos tot just amb pecats escandalosos, que atemptaven contra la moral pública, un objectiu prioritari a salvaguardar pel règim.

Un univers femení que presenta trets especialment dramàtics quan es contempla des de l'òptica de la sort que tocà viure a tantes dones empresonades, moltes d'elles juntament amb els seus fills, de les quals ens parla Ricard Vinyes a *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas* (Madrid, Temas de Hoy, 2002), sovint nascuts a la presó i donats després en adopció.²⁷ Unes altres víctimes indirectes de la repressió, els nens posats sota la protecció d'institucions com Auxilio Social, prototip d'una caritat institucional que el nacionalcatolicisme no deixà d'aixoplugar. Hi va haver orfes o fills d'empresonats, repartits per col·legis, centres i cases de caritat disperses per tot el territori. A Barcelona se'ls envià preferentment a l'Asilo de Reforma Toribio Durán, a Tarragona a la Casa Tutelar de San José, mentre que a Lleida es crearen singulars colònies agràries infantils com la de Gimennells, prop de la capital.

Tot plegat, la construcció del nou règim tingué lloc en un país sotmès i atemorit, sense lloc per a cap tipus d'oposició política, ja que la misèria general jugà a favor del retraïment. Ho expliquen bé Ismael Saz i J. A. Gómez Roda en el seu estudi *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra* (València, Episteme, 1999) tot reflexionant entorn del binomi consens-passivitat. Al cap i a la fi, és la penúria patida per les classes baixes allò que més ajuda a entendre que a voltes se sucumbís a les petites prebendes concedides des del poder. La política del favor s'instal·là a la mateixa base constitutiva del sistema, mentre que la regulació de l'economia i l'administració dels afers públics propiciaven la irregularitat com a norma en qüestions de supervivència dins el marc d'un règim en què per als vençuts no va existir la paraula compassió.

No fou fins el 1952, després de dues dècades d'autarquia i d'aïllament, que desapareixerien les cartilles de racionament. L'any següent se signà el tractat militar amb

els Estats Units i el 1955 tingué lloc l'ingrés a l'ONU. Un any després, el 1956, el PCE promogué la denominada «política de reconciliació nacional», en virtut de la qual es declarava solemnement la disposició a acabar amb la divisió oberta per la Guerra Civil. Certament, al llarg d'aquests vint anys moltes coses havien canviat, tot i que per als situats al cantó dels perdedors la vida quotidiana continuava encara farcida de dificultats. Mentrestant, les ferides de la guerra i la revolució, que la repressió franquista acabà d'aprofundir fins a cotes inusitades, seguien sense cicatritzar, retardant una reconciliació possible però amb escasses possibilitats d'expressió.

Avui, supervivents i familiars dels qui van desaparèixer com a conseqüència de la repressió franquista —que a les sentències de la farsa judicial són tractats de rebels, bandolers o simplement assassins— encara resten en espera d'alguna reparació, ni que sigui moral. D'altres creuen possible fins i tot recuperar les despulles dels seus a fi de donar-los una sepultura digna. Un procés complex, sens dubte, el que envolta la necessària restitució, als qui perderen la guerra, d'una memòria que els fou ostensiblement furtada. Tot i que en realitat no es tracta de res més que de donar reconeixement públic i visibilitat a allò que els historiadors hem anat investigant, descobrint i recoient en els llibres d'història, més encaminats al món acadèmic que al públic en general. És segurament per això que els darrers anys tantes persones anònimes s'han vist motivades a escriure les seves experiències, donant així testimoni de vivències i records. Una suma d'històries particulars que s'afegeixen a l'esforç encara necessari per assolir una major comprensió de la desfeta i del dolor que ocasionà.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Darrerament s'ha avançat en aquesta direcció: el Parlament de Catalunya aprovà, el 24 d'octubre de 2007, la Llei del Memorial Democràtic i uns quants dies després, el 31 d'octubre de 2007, el Congrés dels Diputats aprovà el «Proyecto de ley por el que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura». La consulta dels respectius textos pot fer-se a: <<http://www10.gencat.net/drep/AppJava/cat/Memorial/index.jsp>>
- [2] Les conclusions foren recollides a «Violència, repressió i justícia a Catalunya (1936-1975)». *L'Avenç*, 327 (setembre 2007), p. 10-11.
- [3] A Catalunya 8.500 persones foren liquidades a la reraguarda republicana entre 1936 i principi de 1939. Només 400 ho foren després d'algun procediment judicial. Josep M. SOLÉ I SABATÉ, JOAN VILLARROYA. *La repressió a la reraguarda de Catalunya: 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989. Al País Valencià, Vi-
- cent GABARDA dona la xifra de 4.715: *La repressió en la retaguarda republicana en el País Valencià*. Edicions Alfons el Magnànim, València 1996.
- [4] Una primera aproximació a aquestes qüestions pot trobar-se a Conxita MIR. «Derrota i repressió: les víctimes del franquisme als Països Catalans». A: Pelai PAGÈS (dir.). *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans, 1939-1975*. Universitat de València, València 2004, p. 35-59, ponència preparada per l'autora amb motiu del seminari programat dins els Premis Octubre (València 2003). També resulta útil l'estat de la qüestió presentat a C. MIR, C. AGUSTÍ, J. GELONCH (ed.). *Violència i repressió a Catalunya durant el franquisme. Balanç historiogràfic i perspectives*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2001, col·l. *Espai / Temps*, 42.
- [5] J. A. MARTÍN PALLÍN. «La memoria del golpe militar de 1936». *Claves de Razón Práctica*, núm 174 (juliol-agost 2007), p. 42-45, ho exposa en aquests termes: «El bando militar es una disposición emanada de un general jefe o autoridad militar en campaña o en estado de guerra contra la cual no puede alegarse como subsistente ninguna ley anterior.»
- [6] La primera anàlisi, fruit de la seva tesi doctoral, la devem a J. M. SOLÉ SABATÉ. *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Edicions 62, Barcelona 1985, que recentment s'ha reeditat (setembre 2003) amb lleus retocs. El mateix autor ha dirigit «La repressió franquista (1938-1977)». *El franquisme a Catalunya*, vol. v. Edicions 62, Barcelona 2007.
- [7] Algunes històries locals esdevenen ajudes inigualables a l'hora de caracteritzar la violència repressiva d'aquests anys. Entre aquestes, J. MARCH, A. CERDÀ, P. SALAS. *Pollença. La guerra civil a Pollença. La revolta contra la rebel·lió*. Edicions Documenta Balear, Palma de Mallorca 2006, col·l. *Guerra civil a Mallorca*, i dins la mateixa col·lecció, l'esmentada de Bartomeu GARÍ. *Porreres. Desfilades de dia, afusellaments de nit*. Mallorca 2007.
- [8] Hem acudit sobretot a J. MASSOT I MUNTANER. *El primer franquisme a Mallorca. Guerra civil, repressió, exili i represa cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996; J. MASSOT I MUNTANER, *Georges Bernanos i la guerra civil*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989; J. MASSOT I MUNTANER. *Guerra civil i repressió a Mallorca*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1997, i J. MASSOT I MUNTANER. *El desembarcament de Bayo a Mallorca. Juliol-setembre de 1936*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1987. Sobre la repressió a les altres illes: F. BERTAZIOLI RIQUER. *Memorias de la guerra y del exilio. Memorias de la guerra civil en Ibiza durante mi infancia y del posterior exilio con mi familia*. Mediterrània-Eivissa, Eivissa 1996. A. ADROVER I J. CABOT. *Felanitx 1931-1939. República, guerra i repressió*, Sant Jordi de ses Salines (Eivissa) 2002. Artur PARRON.

- La guerra civil a Eivissa i Formentera (1936-1939). Edicions Documenta Balear, Palma de Mallorca 2000. Artur PARRON. *La guerra civil i el primer franquisme a Eivissa i Formentera*. Mediterrània-Eivissa, Eivissa 2001.
- [9] A banda del llibre de L. CAPELLA. *Diccionari vermell*. Moll, Palma de Mallorca 1989, la polèmica que han suscitat les xifres pot seguir-se a J. MASSOT I MUNTANER. *Georges Bernanos...*, i també a la síntesi que en fa D. GINARD. «Resistència i repressió a les Balears (1939-1963)», al catàleg de l'exposició *Memòria de la Democràcia, 1936-1962*. Govern de les Illes Balears, Consell de Mallorca, Palma de Mallorca 2003.
- [10] Aquesta associació va començar les seves activitats a mitjan anys vuitanta i veié, finalment, la primavera del 2006, com s'inicià una senyalització i dignificació de la zona, promoguda pel Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, a partir d'un projecte, «Espais de la Batalla del Segre», realitzat sota la coordinació del Servei d'Història, Documentació i Patrimoni del Departament d'Història de la Universitat de Lleida. Aquest mateix servei ha produït el DVD *Un camp de batalla de la guerra civil al front del Segre. El Merengue i la lleva del Biberó (1938)*, dins de la col·lecció «Llocs de memòria amb història». Universitat de Lleida, Lleida 2006.
- [11] El cas mallorquí és recollit a H. RAGUER (ed.). *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. IX. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1999 i el lleidatà a M. GIMENO. *Revolució, guerra i repressió al Pallars, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1987.
- [12] Les dades de la repressió franquista a M. BARALLAT. *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991, i els primers moments de l'ocupació a Joan SAGUÉS. *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2003. També es poden consultar les relacions nominals de víctimes recollides a les webs *Morts de la guerra civil al cementiri d'Alpicat*, <<http://www.alpicat.cat/historiaguerracivil/>>, i *Morts de la guerra civil i la repressió franquista a Lleida*, <<http://websers5.udl.es/gcivil/>>, realitzades dins el marc del Pla Pilot per a les Terres de Lleida, segons conveni de col·laboració signat amb el Memorial Democràtic de Catalunya (primera fase, 2005-2006).
- [13] V. GAVARDA. *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. Alfons el Magnànim, València 1993. També M. ORS. *La represión de guerra y de posguerra en Alicante (1936-1945)*. Institut Gil-Albert, Alacant 1995. Una bona síntesi del període i del context en què es va produir el final de la guerra i la postguerra, la trobem a I. SAZ. «República, guerra i franquisme». A: *Història del País Valencià*, vol. V, *Època Contemporània*. Edicions 62, Barcelona 1990, p. 287-353.
- [14] El 24 de novembre passat, la premsa informava de la decisió de la Sala del Contenciós Administratiu del Tribunal Superior de Justícia de la Comunitat Valenciana d'acceptar el recurs del Consistori contra una sentència anterior favorable a l'entitat Fòrum per la Memòria Històrica del País Valencià, que havia aconseguit paraitzar les obres iniciades, anteposant la investigació de les restes a l'ampliació del cementiri. L'explicació de la sentència dictada rau, segons la Sala, en el fet que aquesta entitat, el Fòrum per la Memòria, no pot representar els drets individuals de les víctimes, ja que això està reservat a familiars directes, encara que la majoria d'aquests, com és el cas, hagin desaparegut de la zona o ignoren on foren enterrats els seus avantpassats. Vegeu *El País*, 24 de novembre de 2007, i pel que fa als debats generats: <<http://www.foroporlamemoria.info/>>
- [15] Segons recull J. VILLARROYA. «Passar comptes». A: B. de RIQUER. *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. 10, *La llarga postguerra 1939-1960*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 158-162.
- [16] Els perfils biogràfics dels resistents esmentats a: D. GINARD. *Heriberto Quiñones y el movimiento comunista en España (1931-1942)*. Documenta Balear, Palma de Mallorca-Madrid 2000; J. CLARA. *Ramon Vila, Caracremada, el darrer maqui català*. Rafael Dalmau, Barcelona 2002; J. CLARA. *Marcel·lí Massana. L'home més buscat. Un mite de la guerrilla anarquista*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005.
- [17] La revisió a l'alça es va fer a finals dels anys noranta i així es recull a J. BENET. «1939: any zero», *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 68-72. Vegeu també J. OLIVA I LLORENS. «El cost humà de la guerra civil de 1936-1939: els combatents morts». *Recerques*, núm. 30 (1994), p. 87-102. Les víctimes dels bombardeigs a J. SOLÉ I SABATER i J. VILLARROYA. *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1986. Només a la ciutat de Barcelona correspondrien 2.500 víctimes. Pel que fa a la ciutat de Lleida, Mercè Barallat ha documentat 253 víctimes de les més de tres-centes produïdes durant el bombardeig de 2 de novembre de 1937, de les quals una cinquantena eren nens del Liceu Escolar, mentre que els quatre-cents morts atribuïts als bombardeigs de l'any 1938 corresponen, en la majoria dels casos, a persones desconegudes.
- [18] La catalogació en curs es porta a terme sota la coordinació tècnica de l'Arxiu Nacional de Catalunya, amb suport del Programa per a la Memòria Democràtica. Serà en finalitzar la confecció de la base de dades que podran ser localitzats els sumaris corresponents a una població en particular, cosa que en

aquests moments encara no és possible, ja que els sumaris col·lectius, molt nombrosos, estaven arxivats amb el nom de la persona que encapçala la llista i només examinant l'expedient es pot saber qui eren i d'on eren la resta de processats.

- [19] Diverses són les comunicacions que es poden consultar en aquest respecte a les actes del congrés «Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme». A: J. SOBREQUÉS, C. MOLINERO, M. SAL. *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*. Museu d'Història de Catalunya, Crítica, Barcelona 2003. Poc abans, l'Associació d'Expresos Polítics de Catalunya promougué un interessant llibre, ple de testimonis d'expresos, amb el títol *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. Diputació de Barcelona, Barcelona 2001. Les referències esmentades: P. PAGÈS. *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996. J. SUBIRATS PIÑANA. *Pilatos 1939-1941. Prisión de Tarragona*. Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1993. R. VINYES. *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*. Plaza i Janés, Barcelona 2004. Molt interessant és la web *Memòria de les Corts. Prisión de las mujeres. Barcelona, 1939-1945*, <<http://www.presodelescorts.org/es/taxonomy/term/32>>. Igualment, Aram MONFORT. *Barcelona 1939: ocupació i repressió militar. El camp de concentració d'Horta i les presons de la ciutat*, tesi doctoral (en premsa) llegida a la UAB, 2007.
- [20] Realitats com les aquí esbossades expliquen que les previsions de la Generalitat de Catalunya, fetes l'any 2000 en regular la concessió d'indemnitzacions a les persones excloses dels supòsits determinats per la Llei d'amnistia 46/1977, de 15 d'octubre, hagin resultat superades amb escreix. Les dues mil demandes previstes s'han incrementat fins a les actualment trenta-vuit mil sol·licituds, la majoria formulades per soldats que van estar reclosos en camps de concentració.
- [21] L'estudi més complet és el de M. ÁLVARO DUEÑAS. «Por ministerio de la ley y voluntad del Caudillo». *La Jurisdicción Especial de Responsabilidades Políticas (1939-1945)*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 2006. El primer treball sobre l'actuació d'aquests tribunals especials als Països Catalans, el devem a G. SÁNCHEZ RECIO. *Las responsabilidades políticas en la postguerra española. El partido judicial de Monóvar*. Universitat d'Alacant, Alacant 1984. Una monografia provincial és la feta per C. MIR CURCÓ, F. CORRETEGÉ, J. FARRÉ, J. SAGUÉS. *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1997. També han tractat la qüestió, entre d'altres, F. VILANOVA VILA-ABADAL. *Repressió política i coacció econòmica. Les responsabilitats polítiques de republicans i conservadors catalans a la postguerra (1939-1942)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999, i M. DURAN PASTOR. *Responsabilidades políticas e incautación de bienes. Secuelas del desembarco de Bayo en Mallorca, 1936-1939*. Palma de Mallorca 1995.
- [22] Les referències han estat extretes de la primera síntesi que va fer-se per a tot Espanya: F. MORENTE VALERO. *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del Magisterio Nacional, 1936-1943*. Ámbito Ediciones, Valladolid 1997, p. 290. Entre els treballs sobre els mestres catalans represaliats, es pot consultar, entre d'altres, J. GONZÁLEZ-AGÀPITO, S. MARQUÈS. *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1996. En el cas de la universitat, hem utilitzat Jaume CLARET. «El atroz desmoche». *La destrucción de la universidad española por el franquismo, 1936-1945*. Crítica, Barcelona 2006, p. 433.
- [23] <<http://www.sbhac.net/Republica/Colabora/Lacosta2.htm>>
- [24] L'any 2004, la Generalitat de Catalunya en féu una edició facsímil amb el títol *Consell de guerra i condemna a mort de Lluís Companys, president de la Generalitat de Catalunya (octubre de 1940)*.
- [25] Les dades són d'I. MARTÍN JIMÉNEZ. *Aportaciones a la historia de la guerra civil en Menorca*. Nura, Menorca 2000, 2 v., que les recull de Deseado MERCADAL BAGUR. *La guerra civil en Menorca, 1936-1939. Relato histórico de un testigo*. Ed. Menorca, Maó 1994.
- [26] Una primera aportació sobre les possibilitats dels expedients governatius, la va fer D. SANZ ALBEROLA. *La implantación del franquismo en la provincia de Alicante. El papel del Gobierno Civil*. Universitat d'Alacant, Alacant 1999. Una anàlisi sistemàtica dels sumaris incoats pels tribunals ordinaris a C. MIR. *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Catalunya rural de posguerra*. Milenio, Lleida 2000, primera part, «La sociedad intervenida, justicia civil y control social», p. 31-189.
- [27] Ricard Vinyes assessorà el documental *Els nens perduts del franquisme* de Montse ARMENGOU i Ricard BELIS, 2002, un dels èxits més grans d'audiència televisiva d'aquest gènere.

NOTA BIOGRÀFICA

Conxita Mir i Curcó (Lleida, 1952) és catedràtica d'Història Contemporània a la Universitat de Lleida. Començà investigant sobre sociologia electoral històrica, participant en el llibre *Les eleccions generals a Catalunya de 1901 a 1923*, publicat juntament amb els professors Albert Balcells i J. B. Culla, (Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 1982). És autora de *Caciquisme polític i lluita electoral: Lleida 1890-1923* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985) i responsable de l'edició de l'obra *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració (1875-1923)* (Lleida, 1989).

Posteriorment ha treballat sobre violència política i repressió durant el franquisme, publicant, entre d'altres, *Repressió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, escrita conjuntament amb Fabià Corretgé, Judit Farré i Joan Sagués (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997); *Vivir es sobreviure. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de postguerra (1939-1951)* (Milenio, Lleida, 2000), i ha participat en l'obra col·lectiva, dirigida per Julián Casanova, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco* (Crítica, Barcelona, 2002). Igualment ha tingut cura de l'edició de diversos llibres col·lectius, el darrer dels quals és *Jóvenes y dictaduras de entreguerras. Propaganda, doctrina y encuadramiento: Italia, Alemania, Japón, Portugal y España*, Editorial Milenio (Lleida, 2007).

Membre de l'Institut d'Estudis Catalans, ha format part, entre altres entitats, de la junta de l'Asociación Española de Historia Contemporánea. Ha estat vocal de la Comissió Assessora per a la creació del Memorial Democràtic (2005) i del Comitè Científic que avalua i assessora l'avantprojecte de llei sobre la localització i identificació de les persones desaparegudes durant la guerra civil i el règim franquista (2007). Actualment pertany al consell de redacció de les revistes *L'Avenç* i *Segle xx. Revista Catalana d'Història*, així com al consell assessor d'*Historia Social de Pasado y Memoria. Revista de historia Contemporánea, Historia del Presente* i d'*Alcores. Revista de Historia Contemporánea*.